

VRIJEDNOSNE PREFERENCIJE SOCIJALNIH SLOJEVA U CRNOGORSKOM DRUŠTVU

VALUE PREFERENCES OF SOCIAL STRATUMS IN MONTENEGRIN SOCIETY

ABSTRACT The aim of this paper is to examine the values in Montenegrin society that are related to everyday life and lifestyles with the application of statistical analysis. The theoretical analysis is based on the view that value preferences provide more lasting landmark for the relationship between the person and its narrow and wider social environment, and that everyday life routines and lifestyles are determined by the dominant value orientations. For that cause, we constructed a five-step scale of Likert's type by which we primarily tried to measure the dominant value orientations from authoritarianism and nationalism at one side to individualism on the other. Factor scores were compared by socio-demographic and sociological characteristics. The results of the research have shown that value orientations do not indicate a clear distribution between the social strata, but rather it could be said that it is atypical, then fluid and confusing.

Key words: everyday life, values, authoritarianism, nationalism.

APSTRAKT Cilj ovog rada je da ispita vrijednosti u crnogorskom društvu koje su vezane za svakodnevni život i stilove života uz primjenu statističke analize. Teorijska postavka analize zasniva se na stavu da vrijednosne preferencije pružaju trajnije orjentire za odnos ličnosti prema užoj i široj socijalnoj sredini i da su svakodnevne životne rutine i životni stilovi određeni dominantnim vrijednosnim orijentacijama. U tom cilju konstruisali smo jednu petostepenu skalu Likertovog tipa kojom smo prije svega nastojali da mjerimo dominantne vrijednosne orijentacije od autoritarnosti i nacionalizma na jednom polu do individualizma na drugom. Faktorske skorove smo poredili po socio- demografskim i sociološkim obilježjima. Rezultati istraživanja su pokazali da vrijednosne orijentacije ne ukazuju na jasnu dinstinkciju među socijalnim slojevima, već bi se prije moglo reći da je ona atipična, a zatim fluidna i konfuzna.

Ključne riječi: svakodnevni život, vrijednosti, autoritarnost, nacionalizam.

Na osnovu brojnih definicija vrijednosti, koje su date u jednoj studiji vrijednosti u Crnoj Gori (Đukanović, Bešić, 2000) može se izvesti zaključak da su kultura, društvo i ličnost putem vrijednosti povezane brojnim vezama i da se ne može zamisliti niti integrisana ličnost niti integrisano društvo bez razvijene hijerarhije vrijednosti. Između mnogih, posjetimo se definicije Rota i Havelke: „Vrijednosti su trajan, izrazito pozitivan odnos prema objektima koje ocjenjujemo kao važne i za čije ostvarenje postoji izrazito lično angažovanje“ (prema Đukanović, Bešić, 2000: 157). Nešto proširenije značenje daje Kuzmanović: „Vrijednosti su shvatanja (uverenja) o lično ili društveno poželjnim opštim načinima ponašanja, vrstama aktivnosti i relativno trajnim stanjima u prirodi,

društvu i pojedincu“ (Kuzmanović, 1995: 19). Njihov značaj je izuzetno veliki i važan za svakodnevni život jer direktno ili indirektno imaju upliva u sve aktivnosti svakodnevnog života. Takođe su tijesno povezane sa kvalitetom života i životnim stilovima.

Miles i saradnici, vrednosti posmatraju kao motivacione sile koje utiču na mnoga ponašanja pojedinaca i grupa i na stvaranje socijalnog identiteta (Miles, 2014). Niz drugih istraživača smatraju da su vrijednosti u tom kontekstu zane-marene (Ignatow, 2009; Vaisey and Miles, 2014; Hans, 2000).

U ranije navedenoj studiji (2014) Miles ističe da su teorijski i empirijski napredak od sredine XX veka omogućili da se istraživanje vrijednosti odvoji od svog funkcionalističkog nasljeđa i da se izgradi nov i uvjerljiv teorijski okvir. Dosta je dokaza da društva širom svijeta prepoznaju iste opšte kategorije vrijednosti, čak iako se ne slažu oko njihovih prioriteta (Schwartz, 2012). Miles smatra da se izbor vrijednosti kao motiva za akciju pretežno odvija brzo, bez napora, gotovo na nesvjesnom nivou, te se ovakvo objašnjenje uglavnom prihvaća od istraživača koji se orjentišu na situacione strukture (Di Maggio, 1997; Swidler, 1986). Nedostatak pažnje sociologa za istraživanje vrijednosti može otežati objašnjenje društveno važnih pojava od interesa za sociologe kao što su socijalno raslojavanje i društveni konflikti (Hitlin and Piliavin 2004; Hitlin, 2008). Npr., na individualnom nivou vrijednosti omogućavaju predviđanje političkih akcija, kao što je glasanje na izborima (Schwartz, 2010; Johnson et al. 2014; Miles and Vaisey, 2014) ili učešće u političkim grupama i pokretima (Miles and Vaisey, 2014), aktivizam (Barnes et al. 1979; Schwartz, 2012). Na širem planu analiza vrijednosti može doprinijeti razumijevanju procesa demokratizacije društva.

Neka važna pitanja su pokrenuta u ovim studijama kao što je pitanje da li ili ne vrijednosti doprinose političkoj mobilizaciji? Kakvu ulogu igraju u formiranju i održavanju kolektivnog identiteta? Kako popularne vrijednosti utiču na dugoročnu efikasnost političke i društvene promjene koje sprovodi elita? Koliko god da se ovim novim pristupima postiže bolje razumijevanje brojnih društvenih pojava, ostaje problem kako se vrijednosti mogu integrisati u nove sociološke teorije (Barnes et al. 1979).

Sva ova istraživanja naveli smo da bi ukazali na socijalno-psihološke pristupe koji predstavljaju značajnu dopunu sociološkim pristupima u kojima se često jasno ne vide individualni ili grupni mehanizmi uticaja određenih vrednosti na društvene pojave i procese, već se o tim uticajima ili posredno zaključuje ili se o njima zaključuje na osnovu statističkih analiza.

Nažalost, toj zamci nijesmo umakli ni u ovom istraživanju jer su nam za takve miniciozne analize nedostajali i sredstva i kadrovi i vrijeme.

Burdije povezuje vrijednosti sa konvertibilnošću različitih vrsta kapitala (društvenih, kulturnih, simboličkih i ekonomskih (Lamont, 1992; Bourdieu and Passeron, 1977). Jedan od glavnih aspekata svih projekata društvenih vrijednosti je socijalni identitet. Povezivanje posebnog repertoara znakova za određene socijalne identitete je često jedan od glavnih ciljeva takvih projekata socijalnih

vrijednosti. Ovim projektima nastoji se doći i do društveno poželjnih oblika ličnosti. Posebno je zanimljivo istraživanje transformacije vrijednosti u post – liberalnoj Indiji primjenom detaljne etnografske analize (Nakassis and Searle, 2013).

Naš pristup vrijednostima bio je manje ambiciozan iz razloga o kojima je ranije bilo riječi. Mi smo ih vezali za svakodnevni život i stilove života primjenom statističkih analiza. Poznavanje vrijednosnih preferencija povezano je sa sistemom potreba, a time i sa svakodnevnim rutinama, životnim stilom ličnosti. Međutim, vrijednosne preferencije pružaju trajnije orijentire za odnos ličnosti prema užoj i široj socijalnoj sredini jer su svakodnevne životne rutine i životni stilovi određeni dominantnim vrijednosnim orijentacijama. U tom cilju konstruisali smo jednu petostepenu skalu Likertovog tipa kojom smo prije svega nastojali da mjerimo dominantne vrijednosne orijentacije od autoritarosti i nacionalizma na jednom polu do individualizma na drugom.

Veliki problem u konstrukciji skale bio je njen tematski okvir. Izbor ajtema kojima se mjere autoritarost i nacionalizam je konzistentan. Međutim, ajtemi kojima se mjere individualističko-liberalističke vrednosne orijentacije nije sasvim konzistentan jer tvrdnje koje se odnose na porodični život, a koje mjere individualističke vrijednosne orijentacije nijesu sasvim „čiste“ jer indirektno uključuju i neke tradicionalističke vrijednosne obrasce. Mi smo toga bili svjesni prilikom izbora ajtema za skalu. Međutim, porodica i profesija su važni konstituenti životnog stila te smo ih zato uključili u skalu. Sa stanovišta dosljedne operacionalizacije tematski izbor porodičnog života činio je operacionalizaciju individualističke orijentacije donekle problematičnom. Mi smo napravili kompromis da bismo optimalizovali saznajnu vrijednost skale ne samo u pravcu mjerenja individualističke vrijednosne orijentacije, nego i u pravcu sagledavanja nekih važnih aspekata porodičnog života, relevantnih za opis životnih stilova.

Pomenuta skala sadrži 19 ajtema. Tvrdnjama od 78. 1 i 78.2 mjeri se nacionalizam. Tvrdnje 78.10, 78.11, 78.17 i 78.19 mjere autoritarne vrijednosne orijentacije. Tvrdnje od 78.3 do 78.9 i od 78.12 do 78.16 kao i tvrdnja 78.18 mjere individualističko-liberalističke vrijednosne orijentacije. Nesrazmjera između malog broja tvrdnji kojima se mjere autoritarne, a naročito nacionalističke vrijednosne orijentacije i relativno velikog broja kojima se mjere individualističko-liberalističke vrijednosne orijentacije uslovljena je usmjerenošću istraživanja na vrijednosne orijentacije prema dva važna segmenta životnih stilova – porodični i profesionalni.

Prvo smo nastojali da ispitamo internu konzistentnost skale. Interna konzistentnost skale je zadovoljavajuća (Krombahova alfa =0,6).

Da bismo izdvojili potencijalne vrijednosne orijentacije izvršili smo faktorizaciju petostepene skale Likertovog tipa od 18 ajtema, primenjujući Varimax faktorsku analizu. Kaiser-Meyer-Olkin=0,796. Dakle, dosta je visok, što ukazuje na pogodnost rezultata za faktorizaciju (Tabela 1).

Izbor faktora vršili smo na osnovu Skri plota i smislenosti faktora.

Tabela 1. Matrica faktorskih zasićenosti ajtema

	Component			
	1	2	3	4
78_13 Meni je važno da djeca dobiju stalni i dobro plaćen posao	,805	,130	-,013	-,053
pit78_12 Meni je u životu važno da djeca postignu što veće i kvalitetnije profesionalno obrazovanje.	,767	,137	-,048	,047
pit78_15 Posebno su mi važni sloga i razumijevanje među članovima porodice.	,703	,157	-,175	,107
pit78_14 Posebno mi je važno moje zdravlje i zdravlje članova porodice.	,687	,218	-,206	-,027
pit78_16 Posebno mi je važno da živim u zemlji u kojoj nema potresa i sukoba, da bi članovi porodice mogli da ostvare svoje životne ciljeve.	,637	-,088	,052	,249
pit78_18 Važni su ljubav, sloga i razumijevanje u braku.				
pit78_5 Meni je prvenstveno važno da imam stalan i dobro plaćen posao..	,604	,233	-,032	-,088
pit78_6 Meni je važno da posao koji radim volim i uživam u njemu.	,102		-,045	,106
pit78_7 Uspješno obavljanje posla treba da bude glavni kriterijum napredovanja svakog pojedinca u društvu.	,141	,749	-,100	,091
pit78_4 Važnije mi je da li se poštuju moja građanska prava nego kojoj naciji pripadam.	,075	,747	-,127	,089
pit78_3 Ljude ne cijenim po tome kojoj naciji i narodu pripadaju.	,261	,603	,022	-,197
pit78_8 Mnogo mi je važnije da sam prihvaćen od svojih profesionalnih kolega nego od ljudi koji su naročito vezani za naciju, pleme ili bratstvo.	,247	,543	,117	-,119
pit78_9 Mislim da je najvažnije da ostvarim svoje lične interese, bez obzira da li su sredstva koja se za to koriste moralno prihvatljiva ili ne.	-,132	,362	,274	-,321
pit78_10 Treba slušati ljude koji su moćni i uticajni u društvu, čak i ako nijesu u pravu.	-,117	-,134	,791	,112
pit78_11 Važno mi je da budem prihvaćen od drugova, prijatelja i rodbine, bez obzira koje žrtve za to treba da podnesemo ja i moja porodica.	-,093	-,047	,775	,223
pit78_17 Mislim da je vlast vlast i da je svi trebamo slušati.	-,121	,035	,759	-,120
pit78_1 Za mene je važno da sam pripadnik crnogorske nacije.	-,029	-,020	,380	,311
pit78_2 Ja sam vrlo vezan-na za svoje bratstvo i pleme.	,051	,071	,263	,732
	,059	-,009	,174	,727

Izdvojila su se četiri faktora sa saturacijama većim od 0,500 sa izuzetkom jednog ajtema (78.9) čija je saturacija iznad 0,300. Sva četiri faktora nose 52,581% varijanse.

Na prvom faktoru izdvojili su se ajtemi sa saturacijama iznad 0,600 ajtemi 78.13; 78.12; 78.15; 78.14; 78.16; 78.18:

- meni je važno da djeca dobiju stalni i dobro plaćen posao – 0,805 ;
- meni je u životu važno da djeca postignu što veće i kvalitetnije profesionalno obrazovanje – 0,767 ;
- posebno su mi važni sloga i razumijevanje među članovima porodice – 0,707;
- posebno mi je važno moje zdravlje i zdravlje članova porodice – 0,687;
- posebno mi je važno da živim u zemlji u kojoj nema potresa i sukoba da bi svi članovi porodice mogli da ostvare svoje životne ciljeve – 0,637;
- važni su sloga, ljubav i razumijevanje u braku – 0,604;

Prvi, najači faktor, koji nosi 22,224% varijanse, odnosi se na postignuće individualne uspješnosti i sreće članova porodice, posebno djece, kao i slaganje među članovima porodice. Ovaj faktor, koji je indikator individualističke vrijednosne orijentacije, nazvali smo *porodičnim faktorom*.

Na drugom faktoru, koji nosi 14,172% varijanse, izdvojili su se ajtemi: 78.5.; 78.6; 78.7; 78.4, 78.3; 78.8:

- meni je posebno važno da imam stalan i dobro plaćen posao – 0,757;
- meni je važno da posao koji radim volim i uživam u njemu – 0,749;
- uspješno obavljanje posla treba da bude glavni kriterijum napredovanja svakog pojedinca u društvu – 0,747;
- važnije mi je da li se poštuju moja građanska prava nego kojoj naciji pripadam – 0,603;
- ljude ne cijenim po tome kojoj naciji i narodu pripadaju – 0,503;
- mnogo mi je važnije da sam prihvaćen od svojih profesionalnih kolega nego od ljudi koji su naročito vezani za naciju, pleme i bratstvo – 0,362.

Na drugom faktoru sa saturacijama iznad 0,500 (izuzev ajtema 78.8), izdvojile su se tvrdnje koje opisuju profesionalnu uspješnost i individualna prava pojedinca, te smo ga nazvali *faktorom profesionalne uspješnosti i individualnih prava*.

Treći faktor, koji nosi 10,224% varijanse, obuhvata ajteme 78.9; 78.10; 78.11 i 78.17 sa saturacijama iznad 0,500 (samo jedna, a ostale tri sa saturacijama iznad 0,700):

- mislim da je važno da ostvarim svoje lične interese, bez obzira da li su sredstva koja se za to koriste prihvatljiva il ne – 0,791;
- treba slušati ljude koji su moćni u društvu, čak iako nijesu u pravu – 0,775;

- važno mi je da budem prihvaćen/na od drugova, prijatelja i rodbine, bez obzira koje žrtve treba da podnesem ja i moja porodica – 0,759;
- mislim da je vlast vlast i da je svi trebamo slušati – 0,537.

Treći faktor je najmanje „čist“ jer uključuje tvrdnju 78.9 koja je tipično indikator individualističke vrijednosne orijentacije. Ipak, primarno je riječ o faktoru autoritarnosti sa elementima individualizma. Tako ovaj faktor možemo nazvati *faktorom dominantno autoritarnih vrijednosnih orijentacija*.

Na četvrtom faktoru koji nosi 5,961% varijanse, sa saturacijama iznad 0,700 izdvojili su se prvi i drugi ajtem:

- za mene je važno da sam pripadnik crnogorske nacije – 0,732;
- ja sam vrlo vezan/a za svoje bratstvo i pleme – 0,727

Iako samo sa dva ajtema, četvrti faktor je „čist“ i možemo ga nazvati *faktorom nacionalizma*.

Nas je dalje interesovalo da li postoje statistički značajne razlike po polu, starosti, obrazovanju i slojnoj pripadnosti po faktorskim skorovima.

Pol. Da bismo ispitali postojanje razlika za četiri faktorska skora po polu primijenili smo t test. Nađene su razlike samo na prvom faktoru ($t = -3,202$; $p < 0,001$) dok za ostala tri nijesu. Žene su značajno zastupljenije na prvom, porodičnom faktoru nego muškarci, što je očekivano. U strukturi vrijednosnih orijentacija porodične vrijednosti, o kojima je ranije bilo riječi, imaju dominantno mjesto. Međutim, prilično je neočekivano da se po drugom faktoru – faktoru profesionalne uspješnosti i individualnih prava muškarci i žene značajno ne razlikuju. Rezultati jednog istraživanja o rodnim odnosima u Crnoj Gori u periodu tranzicije (Bešić, 2006) takođe pokazuje veliku vitalnost žena u profesionalnom području svakodnevnog života.

Donekle su neočekivani nalazi da nijesu utvrđene značajne razlike po polu između faktorskih skorova za autoritarnost i nacionalizam. Da bi smanjile polnu diskriminaciju i stigmatizaciju, jedan od najčešćih obrazaca ponašanja žena u Crnoj Gori je da prihvate muške obrasce ponašanja. Ta „identifikacija“ sa muškarcima naročito u nižim socijalnim slojevima ide tako daleko da vlastite uspjehe pripisuju muškarcima kada je god moguće da ti uspjesi ostanu nedovoljno socijalno vidljivi ili skriveni za socijalno okruženje. Time žene svjesno i/ili nesvjesno cementiraju postojeće rodne nejednakosti.

Starost. Povezanost godina i faktorskih skorova za skalu autoritarnosti, nacionalizma i individualizma ispitali smo primjenom Pirsonovog koeficijenta korelacije.

Pirsonov koeficijent korelacije za prvi faktorski skor $r = 0,148$; $p < 0,000$, za drugi $r = -,192$; $p < 0,000$; za treći nije značajan ($r = 0,015$; $p < 0,0679$) i za četvrti $r = 0,096$; $p < 0,006$.

Prema očekivanjima, stariji su značajno zastupljeniji na prvom porodičnom faktoru naprosto zato što se brak i porodica formiraju u zrelijim mladim godinama.

Mlađi su značajno skloniji ostvarenju individualnih prava i postignuću profesionalnog uspjeha nego stariji ($r = -0,192$; $p=0,000$) što je takođe očekivan rezultat.

Nije očekivano da između mlađih i starijih ne postoje statistički značajne razlike u pogledu autoritarnosti. Da li je to posljedica nekoherentnosti ovog faktora jer smo kazali da je na ovom faktoru sa visokom saturacijom upala i jedna tvrdnja koja je indikator izrazite individualističke vrijednosne orijentacije (78.9) teško je reći?! Ako se time ne može objasniti, onda je moguće da je autoritarnost tvrdo jezgro vrijednosnih orijentacija svih uzrasta u crnogorskom društvu, ma koliko da su u posljednje dvije decenije uočljive i individualističko – liberalističke vrijednosne tendencije, iako one nijesu tako čvrsto strukturisane kao autoritarne (Đukanović i dr., 2001).

Analizom distribucije pitanja 78. 9 čak su 576 (71,7%) ispitanika odgovorili da se uopšte ne slažu (42,7%) ili ne slažu (29%) sa datom tvrdnjom, a samo 75 (9,3%) su odgovorili da se slažu ili se slažu u potpunosti. Činjenica da manje od 10% ispitanika pokazuje jasne individualističke vrijednosne preferencije, a da je više od 70% sklonije autoritarizmu objašnjava zašto je ova tvrdnja upala na faktor autoritarnosti, ali i indirektna potvrda malo ranije iznesenog stava o tvrdom autoritarnom jezgrou u svijesti crnogorskih građana.

Najzad, stariji su značajno skloniji nacionalizmu nego mlađi, iako vrijednosti Pirsonovog koeficijenta nijesu naročito visoke ($r=0,096$; $p<0,006$) što indirektno govori o generalnoj rasprostranjenosti nacionalizma i autoritarnosti među stanovništvom Crne Gore.

Obrazovanje. Povezanost između obrazovanja i faktorskih skorova skale nacionalizma, autoritarnosti i individualizma ispitali smo primjenom Spirmannovog koeficijenta korelacije. Nađena je korelacija između obrazovanja i drugog faktorskog skora ($R_o=0,216$; $p=0,000$), dok za ostala tri faktora nije. Ovaj rezultat za drugi faktor je svakako očekivan jer su obrazovaniji generalno i profesionalno uspješniji, ali i skloniji poštovanju individualnih prava. Takođe je donekle prihvatljivo da na prvom porodičnom faktoru nijesu nađene statistički značajne razlike po obrazovanju jer su težnja ka visokom profesionalnom postignuću ispitanika, a pogotovu njihove djece, zdravlje članova porodice i harmonični bračno-porodični odnosi, vrijednosne preferencije koje su invarijantne za sve socijalne slojeve, bez obzira na slojne razlike u vrijednosnim značenjima. Međutim, zanimljivo je da nijesu nađene statistički značajne razlike između različitih obrazovnih kategorija crnogorskog stanovništva u pogledu autoritarnosti i nacionalizma, iako bi trebalo očekivati da su visokoobrazovani značajno manje skloni nacionalističkim i autoritarnim vrijednosnim preferencijama. Ovaj nalaz osnažuje našu ranije iznesenu pretpostavku o jednom tvrdom jezgrou autoritarno-nacionalističkih vrijednosnih preferencija, ma koliko da je to jezgro u kvantitativnom smislu manje rasprostranjeno. Na takav zaključak upućuju i rezultati jednog našeg istraživanja sa samog kraja XX vijeka, što ukazuje da to jezgro vjerovatno ostaje koherentno uprkos činjenici da je od tog istraživanja proteklo 18 godina (Đukanović i dr., 2001).

Slojna pripadnost. Da bi utvrdili da li se faktori na skali autoritarnosti – nacionalizma i individualizma razlikuju po slojnoj pripadnosti primijenili smo ANOVA-u.

Ispitanici se po prvom faktoru značajno ne razlikuju ($F=1,583$; $p<0,137$). Ipak treba zapaziti neke interesantne razlike kada je riječ o potklasi. Na prvom faktoru pripadnici potklase imaju veće skorove od svih klasa. Oni više preferiraju porodicu od službenika i tehničara ($I-J= -0,76674$; $p<0,007$) KV i VKV radnika ($I-J= -0,97646$; $p<0,013$) NKV i PKV radnika ($I-J= -1,15464$; $p<0,023$) i poljoprivrednika ($I-J= -1,99464$; $p<0,047$). Pripadnici potklase vjerovatno pripadaju onim socijalnim grupacijama koje doživljavaju niz osujećenja koje kompenzuju jačanjem unutarporodične kohezivnosti i podizanjem porodičnih očekivanja u različitim aspektima porodičnog života.

Po drugom faktoru postoje statistički značajne razlike među slojevima ($F=2,428$; $p<0,018$). Prema očekivanjima, stručnjaci imaju značajno veće skorove na drugom faktoru – faktoru profesionalne uspješnosti i individualnih prava od KV i VKV radnika ($I-J=1,01859$; $p<0,013$) NKV i PKV radnika ($I-J=1,09817$; $p<0,042$) i poljoprivrednika ($I-J=3,49459$; $p<0,002$).

Sitni privatnici i samozapošljeni značajno više preferiraju profesionalnu uspješnost i individualna prava od poljoprivrednika ($I-J=2,95225$; $p<0,010$).

KV i VKV radnici imaju značajno manje skorove na ajtemima profesionalne uspješnosti i individualnih prava od stručnjaka, a značajno veće od poljoprivrednika ($I-J=2,39643$; $p<0,048$).

Poljoprivrednici imaju značajno manje skorove od svih ostalih, uključujući i potklasu ($I-J= -2,81667$; $p<0,016$). Najzad, potklasa ima veći skor od poljoprivrednika.

Prema trećem faktoru takođe nijesu nađene statistički značajne razlike ($F=1,586$; $p<0,136$). Slično prvom faktoru, neke razlike pomenućemo više ilustrativno.

Na faktoru autoritarizma pripadnici više klase imaju veće skorove od stručnjaka ($I-J=2,01224$; $p<0,030$) i NKV i PKV radnika ($I-J=2,29680$; $p<0,031$). Od ostalih se značajno ne razlikuju.

Kao što smo pomenuli, stručnjaci su manje skloni autoritarnosti nego pripadnici više klase i potklase ($I-J= -1,09494$; $p<0,042$) dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

Sitni privatnici, službenici, tehničari, KV i VKV radnici u pogledu autoritarnosti ne razlikuju se od ostalih.

NKV i PKV radnici su značajno manje autoritarni od pripadnika više klase.

Poljoprivrednici nijesu značajno autoritarniji od svih ostalih.

Najzad, pripadnici potklase su značajno autoritarniji od stručnjaka, dok se od svih ostalih značajno ne razlikuju.

Po četvrtom faktoru među slojevima su nađene razlike, ali su one na granici značajnosti ($X^2=2,038$; $p<0,048$).

Pripadnici više klase skloniji su nacionalizmu od službenika i tehničara ($I-J=0,81267$; $p<0,048$) KV i VKV radnika ($I-J=0,83675$; $p<0,050$) i NKV i PKV radnika ($I-J= 1,31219$; $p<0,000$).

Stručnjaci su blago skloniji nacionalizmu od službenica i tehničara ($I-J=0,39980$; $p<0,052$) i NKV i PKV radnika ($I-J=0,89932$; $p<0,005$).

Sitni privatnici i samomozapošljeni nijesu značajno skloniji nacionalizmu od svih ostalih.

Službenici i tehničari su u relativno manjoj mjeri nacionalisti od pripadnika više klase i stručnjaka, iako su razlike na granici značajnosti.

KV i VKV radnici su manje skloni nacionalizmu od pripadnika više klase, dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

NKV i PKV radnici su značajno manji nacionalisti od pripadnika više klase, stručnjaka i pripadnika potklase ($I-J= -0,75518$; $p<0,024$)

Najzad, pripadnici potklase su skloniji nacionalizmu od NKV i PKV radnika.

Analizom distribucije frekvencija na oba pitanja kojima se mjeri nacionalizam oko 1/3 ispitanika su tvrdi nacionalisti, 1/3 neopredijeljeni, a 1/3 nijesu.

Pripadnici potklase više preferiraju porodicu od ostalih jer zbog osujećenja i socijalno-ekonomskih problema u porodičnoj solidarnosti vide zaštitu od frustracija, stresova povezanih sa njihovom nepovoljnom socijalnom pozicijom.

Očekivano je da stručnjaci, sitni privatnici i samozapošljeni pokazuju značajno veće aspiracije prema profesionalnom uspjehu i individualnim pravima nego drugi. Ostvarenje individualnih prava je pretpostavka za afirmaciju preduzetničkog duha i individualnih sposobnosti u profesiji.

Posebno su zanimljivi rezultati vezani za skale nacionalizma i autoritarnosti prije svega kada je riječ o pripadnicima više klase. Pripadnici više klase su značajno veći nacionalisti od službenika, tehničara i radničkih slojeva, ali su autoritarniji i od NKV i PKV radnika i stručnjaka. Ako se autoritarnost donekle može objasniti iz njihovih sadašnjih i ranijih rukovodećih funkcija, jer ne treba zaboraviti da manji ili veći dio rukovodeće nomenklature (već zavisno od zemlje u tranziciji), potiče od rukovodećih slojeva ranijeg socijalističkog perioda, pojačani nacionalizam na prvi pogled nije lako objašnjiv, bez obzira što autoritarizam i nacionalizam često idu ruku pod ruku (Đukanović i dr., 2001). Čini se da autoritarnost i naglašenija nacionalna retorika predstavlja obaveznu legitimaciju za zauzimanje značajnijih funkcija u različitim područjima društveno-političkog života, kao konstitutivnog elementa izgradnje nacionalnog identiteta na području Balkana, prije svega zemalja bivše SFRJ. To može objasniti što su i stručnjaci skloni nacionalizmu, iako uopšte nijesu autoritarniji od drugih.

Najzad, veća autoritarnost i nacionalizam pripadnika potklase može se objasniti činjenicom da je u značajnom procentu čine stariji (penzioneri, domaćice i sl.) koji su inače skloniji tradicionalizmu.

Mjesto stanovanja. Postoje li razlike na skali nacionalizma – autoritarnosti i individualizma prema mjestu stanovanja ispitali smo primjenom ANOVA-e. ANOVA-u smo izvršili preko faktorskih skorova. Značajnost je nađena samo za prva dva faktora – porodični faktor i faktor profesionalne uspješnosti i ljudskih prava, dok za druga dva nema statistički značajnih razlika.

Prvi faktor. Po prvom – porodičnom faktoru postoje statistički značajne razlike ($F=4,777$; $p<0,009$).

Nasuprot Podgorici, građani drugih gradova Crne Gore značajno su zastupljeniji na prvom faktoru ($I-J=0,77432$; $p<0,002$).

Stanovnici sela značajnije su prisutni na prvom faktoru nego stanovnici Podgorice, iako ova razlika ne dostiže stepen statističke značajnosti, već je blizu granice ($I-J=0,62032$; $p<0,055$).

Drugi faktor. Razlike po mjestu stanovanja izrazitije su na drugom faktoru – faktoru individualne uspješnosti i ljudskih prava ($F=6,243$; $p<0,002$).

Građani drugih gradova više su zastupljeni na faktoru profesionalne uspješnosti i ljudskih prava od građana Podgorice ($I-J=0,68982$; $p<0,017$) ali još više građani sela u Crnoj Gori, što je još neobičniji rezultat ($I-J=1,29582$; $p<0,001$).

Oba rezultata, a pogotovu na drugom faktoru, na prvi pogled su neočekivana. Pošto smo pomenuli da ova dva faktora mjere individualističke tendencije (pogotovu drugi) dolazi se do zaključka da građani Podgorice imaju relativno slabije izražene individualističke vrijednosne preferencije nego stanovnici drugih naselja u Crnoj Gori. Pripadnici viših slojeva natprosječno su zastupljeniji u Podgorici, a vidjeli smo da su kod značajnog dijela tih slojeva naglašene tendencije prema autoritarnosti i nacionalizmu. U manjem opsegu je moguće da građani ostalih naseljenih mjesta u Crnoj Gori doživljavaju da su u odnosu na glavni grad defavorizovani u realizaciji niza životnih aspiracija, pa razvijaju individualističke vrijednosne preferencije kao „odgovor“ na takvu neravnomjernu poziciju u odnosu na Podgoričane, ali i kao podstrek individualnoj motivaciji da se ta disproporcija prevaziđe ili bar ublaži.

Dvostruka klaster analiza skale autoritarnosti – nacionalizma i individualizma

Posebno nas je zanimalo kako se grupišu ispitanici prema navedena četiri faktora. U tom cilju izvršili smo dvostruku klaster analizu.

Izdvojeno je 4 klastera, dobijeni koeficijent siluete iznosi 0,3 što je zadovoljavajući rezultat. Dakle možemo zaključiti da je ovakva podjela uzorka po klasterima opravdana ali moramo imati na umu da kohezivnost unutar klastera nije sasvim zadovoljavajuća. Od korišćenih faktora svi su imali učešća u formiranju klastera pri čemu su faktori 1 i 4 imali većeg uticaja dok su faktori 3 i 2 bili od manjeg značaja (Tabela 2).

Tabela 2. Doprinos faktora klasterisanju

Faktori	Indeks značajnosti
Faktor 1 – podorični faktor	1,00
Faktor 4 – nacionalizam	0,98
Faktor 2 – profesionalna uspješnost i individualizam	0,52
Faktor 3 – autoritarna vrijednosna orijentacija	0,51

Odnos između veličina klastera nije veoma dobar; srazmjera veličine najvećeg i najmanjeg klastera iznosi 4,03 što je ispod poželjne granice od 3, jer

najveći klaster nebi trebao da bude više od tri puta veći od najmanjeg klastera (Tabela 3).

Tabela 3. Klasteri skale autoritarnosti – individualizma

Klasteri	Veličina izražena u procentima
Klaster 1	12,2%
Klaster 2	49,1%
Klaster 3	23,5%
Klaster 4	15,2%

Opisaćemo sada karakteristike svakog izdvojenog klastera.

Klaster 1: odlikuje ih povećanje na nacionalizmu i autoritarnosti.

Klaster 2: odlikuje prosječnu populaciju koja nema značajnih isticanja ni na jednom od faktora.

Klaster 3: ovaj klaster odlikuje manjak interesovanja za porodicu ali i za profesionalni uspjeh i individualizam. To nas upućuje da je ovo klaster povučeni i blago pasivnih ljudi.

Klaster 4: odlikuje veoma niska etnocentričnost i povećana individualnost. Pripadnici ovog klastera pokazuje odlike individualista.

Sada ćemo analizirati povezanost klastera sa polom, starošću, obrazovanjem, slojnom pripadnošću i mjestom stanovanja.

Pol. Između muškaraca i žena postoje statistički značajne razlike na skali autoritarnosti – nacionalizma i individualizma ($X^2=11,448$; $p<0,010$).

Muškarci imaju značajno veće frekvencije od očekivanih na trećem klasteru – klasteru smanjenih interesovanja za porodicu kao i za poslovni uspjeh i individualizam, a žene na drugom – klasteru koji odlikuje prosečnost na svim faktorima. Ovaj rezultat je očekivan ako se ima u vidu da u vrijednosnim preferencijama porodica ženama ipak ima važnije mjesto, a muškarcima profesionalna uspješnost.

Starost. Primjenom ANOVE nađene su statistički značajne razlike između različitih klastera po starosti ($F=9,342$; $p<0,000$).

Ispitanici koji pripadaju prvom klasteru – klasteru autoritarnosti i nacionalizma značajno su stariji od onih koji pripadaju drugom klasteru – klasteru koga odlikuje prosečnost na svim faktorima ($I-J=5,34340$; $p<0,000$) i na trećem klasteru koga karakteriše manjak interesovanja za porodicu i profesionalni uspjeh ($I-J=7,42889$; $p<0,000$).

Kao što je rečeno, pripadnici drugog klastera značajno su mlađi od pripadnika prvog klastera, dok se od svih ostalih značajno ne razlikuju.

Pripadnici trećeg klastera značajno su mlađi od pripadnika prvog klastera, a značajno (ali skoro na granici značajnosti) i od pripadnika četvrtog klastera koga karakteriše naglašeni individualizam ($I-J= -4,35139$; $p<0,042$).

Osnovni zaključak je da su autoritarci i nacionalisti očigledno stariji muškarci, a mlađi – prosječni na svim faktorima, djelimično anomični, a u još manjoj mjeri sa izraženom individualnošću i samosviješću.

Obrazovanje. Među klasterima postoje statistički značajne razlike po obrazovanju ($X^2=29,291$; $df=6$; $p<0,000$).

Niskoobrazovani su značajno rjeđe zastupljeni na trećem klasteru, koji opisuje manjak interesovanja za porodicu, profesionalni uspjeh i smanjeni individualizam, dok su visokoobrazovani značajno zastupljeniji na prvom klasteru – klasteru autoritarnosti i nacionalizma.

Slojna pripadnost. Slojevi se značajno razlikuju po klasterisanju ($X^2=34,769$; $df=21$; $p=0,030$)

Pripadnici više klase zastupljeniji su na prvom klasteru, a NKV i PKV na trećem koji čine povučeni i blago pasivni ljudi.

Na kraju, uradili smo korelacionu analizu između faktorskih skorova na četiri faktora i indeksa potrošnje. Primjenom Spirmanovog koeficijenta korelacije pokazalo se da postoji statistički značajna povezanost samo sa četvrtim faktorom – faktorom nacionalizma ($R_o=0,084$; $p<0,017$). Sa porastom nacionalizma raste i indeks potrošnje. Poznato je da u određenim političkim konstelacijama nacionalizam donosi i značajne finansijske benefite.

Tri najvažnije tvrdnje sa skale autoritarnosti – nacionalizma i individualizma

Na kraju, interesovalo nas je koje tri tvrdnje sa skale autoritarnosti – nacionalizma i individualizma ispitanici smatraju najznačajnijim. Dobijen je sljedeći redosljed.

Prvi izbor – 78.14 Posebno mi je važno moje zdravlje i zdravlje članova porodice, 28,3%.

Drugi izbor – 78.18 Važni su ljubav, sloga i razumijevanje u braku, 11,37%.

Treći izbor – 78.15 Posebno su mi važni sloga i razumijevanje među članovima porodice, 10,49%.

Sve tri tvrdnje odnose se na dobro funkcionisanje porodice, pri čemu s razlogom zdravlje članova porodice dobija centralnu poziciju. Sve ove tvrdnje izdvojile su se na prvom, najjačem porodičnom faktoru. Zajednički vrijednosni imenitelj ovih tvrdnji je ipak individualistički, jer u kolektivističkom obrascu nema mnogo prostora za ljubav, slogu i razumijevanje među bračnim partnerima, pa ni zdravlje nije u prvom planu, već komformizam, poslušnost članova prema dominantnoj porodičnoj figuri.

Budući da se u tri kategorije kod svakog izbora javljaju slični odgovori, mi smo po demografskim i sociološkim obilježjima poredili ispitanike samo u prvom izboru.

Pol. Nijesu nađene statistički značajne razlike

Starost. Primjenom ANOVA-e nađene su značajne razlike u prvom izboru skale autoritarnosti – individualizma ($F=3,420$; $p0,002$).

Ispitanici kojima je važnije da se poštuju njihova građanska prava nego kojoj naciji pripadaju, značajno su mlađi od onih kojima je važno da im djeca

postignu što kvalitetnije i veće profesionalno obrazovanje ($I-J = -7,00458$; $p < 0,016$) i od onih kojima je važno da im djeca imaju stalni i dobro plaćeni posao ($I-J = -10,50000$; $p < 0,002$). Od ostalih se značajno ne razlikuju.

Oni kojima je najvažnije da imaju stalni i dobro plaćen posao značajno su mlađi nego oni kojima je najvažnije da im djeca postignu što veće i kvalitetnije profesionalno obrazovanje ($I-J = -7,99493$; $p < 0,001$), onih kojima je stalo da im djeca dobiju stalni i dobro plaćeni posao ($I-J = -11,49035$; $p < 0,000$) i od onih kojima je najvažnije zdravlje članova porodice ($I-J = -4,61836$; $p < 0,031$) dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

Onima kojima je u životu posebno važno da im djeca postignu što veće i kvalitetnije profesionalno obrazovanje stariji su od onih kojima je važno da se poštuju njihova građanska prava nego kojoj naciji pripadaju i od onih kojima je prvenstveno važno da imaju stalni i dobro plaćen posao, a od ostalih se značajno ne razlikuju.

Ispitanici kojima je važno da im djeca dobiju stalni i dobro plaćen posao stariji su od onih kojima je posebno važno lično zdravlje i zdravlje članova porodice ($I-J = 6,87199$; $p < 0,008$) od onih kojima su posebno važni sloga i razumijevanje među članovima porodice ($I-J = 7,67368$; $p < 0,025$) i onih kojima su važni ljubav, sloga i razumijevanje u braku ($I-J = 7,28233$; $p < 0,014$). Od ostalih se značajno ne razlikuju.

Onima kojima je važno lično zdravlje i zdravlje članova porodice značajno su stariji od onih kojima je važno da imaju stalni i dobro plaćen posao, a značajno mlađi od onih kojima je važno da im djeca dobiju stalni i dobro plaćeni posao, dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

Ispitanici kojima su važni sloga i razumijevanje među članovima porodice značajno su mlađi od onih kojima je posebno važno da djeca dobiju stalni i dobro plaćen posao, dok se od ostalih ne razlikuju.

Onima kojima su važni sloga i razumijevanje u braku značajno su mlađi od onih kojima je posebno važno da djeca dobiju stalni i dobro plaćen posao, a od ostalih značajno se ne razlikuju.

Zapaža se da se vrijednosne preferencije mijenjaju sa uzrastom; mlađi su usmjereni na ostvarenje svojih građanskih prava, prvenstveno stalnog i dobro plaćenog posla, što očigledno percipiraju kao osnovu za sve druge životne planove, dok su stariji orjentisani prema porodičnim vrijednostima, gdje se opet stalni i dobro plaćen posao djece implicitno doživljava kao osnova za dobro porodično funkcionisanje.

Ispitanici se po obrazovanju i slojnoj pripadnosti značajno ne razlikuju prema prvom izboru (79.1) na skali autoritarnosti – individualizma, te ih zato nećemo prikazivati.

Mjesto stanovanja. Ispitanici koji kažu da im je u životu posebno važno da djeca postignu što veće i kvalitetnije profesionalno obrazovanje značajno rjeđe žive na selu, a značajno češće u drugim gradovima osim Podgorice ($X^2 = 23,494$; $df = 12$; $p < 0,024$).

Završne napomene

Za potrebe istraživanja čiji su rezultati predstavljeni u ovom radu, konstruisali smo petostepenu skalu Likertovog tipa od 18 ajtema, kojom smo mjerili dominantne vrijednosne orijentacije, pri čemu smo u konstrukciji napravili kompromis između dosljedne operacionalizacije dominantnih vrijednosnih orijentacija i specifičnih istraživačkih ciljeva da opišemo životne stilove ispitanika.

Interna konzistentnost skale je zadovoljavajuća (Krombahova alfa =0,6). Da bismo izdvojili potencijalne vrijednosne orijentacije izvršili smo faktorizaciju petostepene skale Likertovog tipa od 18 ajtema (pitanje 78, upitnik na kraju rada) primenjujući Varimax faktorsku analizu. Kaiser-Meyer-Olkin =0,796. Dakle, dosta je visok, što ukazuje na pogodnost rezultata za faktorizaciju.

Izbor faktora vršili smo na osnovu skri plot a i smislenosti faktora. Saturacije na faktorima, sa jednim izuzetkom, iznad su 0,500, a često i iznad 0,600 i 0,700.

Prvi, najjači faktor, koji nosi 22,224% varijanse, odnosi se na postignuće individualne uspješnosti i sreće članova porodice, posebno djece, kao i slaganje među članovima porodice.

Ovaj faktor, koji je indikator individualističke vrijednosne orijentacije, nazvali smo *porodičnim faktorom*.

Na drugom faktoru, koji nosi 14,172% varijanse, izdvojile su se tvrdnje koje opisuju profesionalnu uspješnost i individualna prava pojedinca, te smo ga nazvali *faktorom profesionalne uspješnosti i individualnih prava*.

Treći faktor, koji nosi 10,224% varijanse, najmanje je „čist“ jer uključuje tvrdnju 78.9 koja je tipično indikator individualističke vrijednosne orijentacije. Ipak primarno je riječ o faktoru autoritarnosti sa elementima individualizma. Tako ovaj faktor možemo nazvati *faktorom dominantno autoritarnih vrijednosnih orijentacija*.

Četvrti faktor, koji nosi 5,961% varijanse, „čist“ je i možemo ga nazvati *faktorom nacionalizma*.

Faktorske skorove smo poredili po socio – demografskim i sociološkim obilježjima.

Po polu jedina značajna razlika nađena je na prvom faktorskom skor; prema očekivanjima, žene su značajno zastupljenije na prvom porodičnom faktoru. Na druga tri nema razlika prema polu, što ukazuje da u profesionalnim aspiracijama muška dominacija nestaje, a žene se sve više identifikuju sa muškarcima i u autoritarno – nacionalističkim vrijednosnim orijentacijama.

Iako su mlađi zastupljeniji na drugom faktoru – faktoru profesionalne uspješnosti i individualnih prava, značajno je da se u pogledu autoritarnosti ne razlikuju od starijih. Bez obzira što su stariji značajno češće nacionalisti, postoji jezgro autoritarnosti i nacionalizma među stanovništvom Crne Gore, na što ukazuje i prosta distribucija odgovora na tvrdnje kojima se mjere ove dvije vrijednosne orijentacije.

Obrazovaniji su značajno više zastupljeni na drugom faktoru profesionalne uspješnosti i individualnih prava. Važno je da u pogledu autoritarnosti i

nacionalizma nijesu nađene statistički značajne razlike među različitim obrazovnim kategorijama crnogorskog stanovništva.

Posebno su zanimljivi rezultati vezani za skale nacionalizma i autoritarnosti, prije svega kada je riječ o pripadnicima više klase. Pripadnici više klase su značajno veći nacionalisti od službenika, tehničara i radničkih slojeva, ali su autoritarniji i od NKV i PKV radnika i stručnjaka. Čini se da autoritarnost i naglašenija nacionalna retorika između ostalog predstavljaju gotovo obaveznu legitimaciju za zauzimanje značajnijih funkcija u različitim područjima društveno-političkog života. Čak je i sloj stručnjaka skloniji nacionalizmu od pripadnika nižih slojeva. Inače, stručnjaci i sitni privatnici i samozapošljeni značajno su zastupljeniji na drugom faktoru – faktoru profesionalne uspješnosti individualnih prava.

Zanimljivo je da su ispitanici iz drugih gradova i sela takođe značajno zastupljeniji na drugom faktoru – faktoru profesionalne uspješnosti i individualnih prava, što je na prvi pogled neobičan rezultat. Međutim, njihove aspiracije u ovom pravcu su očekivane posljedice pojačanih frustracija u manjim sredinama za profesionalnom i ličnom afirmacijom. Značajniji razlog je da su pripadnici viših slojeva češće stanovnici Podgorice.

Posebno nas je zanimalo kako se grupišu ispitanici prema navedena četiri faktora. U tom cilju izvršili smo dvostruku klaster analizu.

Klaster 1, koji obuhvata 12,2% ispitanika, odlikuje povišenje na nacionalizmu i autoritarnosti.

Klaster 2, koji obuhvata 49,1% ispitanika, odlikuje prosečnu populaciju koja nema značajnih isticanja ni na jednom od faktora.

Klaster 3, koji obuhvata 23,5% ispitanika, odlikuje manjak interesovanja za porodicu, ali i za profesionalni uspjeh i individualizam. To nas upućuje da je ovo klaster povučenih i blago pasivnih ljudi.

Klaster 4, koji obuhvata 15,2% ispitanika, odlikuje veoma niska etnocentričnost i povećana individualnost. Pripadnici ovog klastera pokazuju odlike individualista.

Gotovo dvostruko veći značaj za klasterisanje imali su klasteri prvi i četvrti, nego drugi i treći.

Osnovni zaključak analize klastera prema polu i starosti je da su autoritari i nacionalisti očigledno stariji muškarci, a mlađi – prosječni na svim faktorima, djelimično anomični, a u još manjoj mjeri sa izraženom individualnošću i samosviješću.

Pripadnici više klase zastupljeniji su na prvom klasteru – klasteru autoritarnosti i nacionalizma, a NKV i PKV na trećem klasteru, u kome se grupišu povučeni i blago pasivni ljudi.

Analiza po mjestu stanovanja ukazuje na neke zanimljive tendencije; stanovnici drugih gradova osim Podgorice značajno su zastupljeniji na drugom klasteru, a značajno manje na trećem, dok su stanovnici sela najzastupljeniji na prvom klasteru – klasteru autoritarnosti i nacionalizma. Najzad, Podgoričani su značajno više zastupljeni na trećem klasteru koji opisuje manjak interesovanja za

porodicu, profesionalni uspjeh i individualizam a značajno manje na četvrtom klasteru – klasteru individualizma. U cjelini, prevlađuju tendencije pasivnosti i anomičnosti.

Indeks potrošnje pozitivno korelira sa autoritarnošću i nacionalizmom. Vidjeli smo da je viša klasa naglašeno autoritarno i nacionalistički nastrojena, a ona ima veći indeks potrošnje, tako da je ova veza vrlo jasna.

Na pitanje o tri najvažnije tvrdnje sa skale autoritarnosti – individualizma po redoslijedu značaja ispitanici su izdvojili: zdravlje članova porodice; ljubav, sloga i razumijevanje u braku, kao i slogu i razumijevanje među članovima porodice. Sve ove tvrdnje izdvojile su se na prvom, najjačem porodičnom faktoru. Zajednički vrijednosni imenitelj ovih tvrdnji je ipak individualistički, jer u kolektivističkom obrascu nema mnogo prostora za ljubav, slogu i razumijevanje među bračnim partnerima, pa ni zdravlje nije u prvom planu, već komformizam, poslušnost članova dominantnoj porodičnoj figuri.

Za razliku od svih dosada istraživanih aspekata svakodnevnog života vrijednosne orijentacije ne ukazuju na jasnu distinkciju među socijalnim slojevima, već bi se prije moglo reći da je ona atipična, a zatim fluidna i konfuzna. Najznačajniji je rezultat da su pripadnici više klase, a polovično i stručnjaci relativno više nosioci nacionalističkih, a zatim autoritarnih tendencija, za koje bi više trebalo očekivati da su vrijednosne orijentacije nižih slojeva (samo pripadnici potklase značajno dijele takve orijentacije sa višim slojevima) zato što su u tanijem socijalističkom periodu oni bili nosioci dominantnih kolektivističkih obrazaca, bilo da je riječ o personalnim ili društvenim vrijednosnim orijentacijama. U tom pogledu Burdijeovi teorijski stavovi (Burdije, 2013), nijesu u skladu sa ovim nalazima, ako ne uključimo širi istorijski kontekst. Prije svega, crnogorsko društvo (i većina društava Balkana – prim. B. Đ) je karakterisala blokirana transformacija, koja je na vrijednosnom planu imala za posljedicu normativno – vrijednosnu disonancu¹. Zbog zastoja u izgradnji novog kapitalističkog društva iz razloga o kojima ovdje ne može biti više riječi, da bi zadržala svoje vodeće pozicije nomenklatura je inaugurisala vrijednosne obrasce koji nijesu odgovarali društvenim promjenama, ali su bili „funktionalni“ sa stanovišta održavanja grupnih interesa nomenklature. Nije onda neobično što su u značajnom stepenu pripadnici viših slojeva prihvatili nacionalističke i autoritarne obrasce kao isplative sa stanovišta očuvanja i uvećanja materijalnog, kulturnog i socijalnog kapitala. Istini za volju, među najobrazovanijim ima u značajnom procentu i onih koji su nosioci individualističko-liberalnih tendencija, što bi išlo u prilog Burdijeovoj teoriji, ali oni su ipak među višim slojevima marginalni. Da ovdje ipak nije riječ o istinskim vrijednosnim opredjeljenjima već o političkom komformizmu najbolje govori pitanje o tri najvažnije tvrdnje sa skal autoritarnosti – nacionalizma i individualizma, gdje među pripadnicima različitih socijalnih slojeva ne postoje značajne razlike u prioritetima u sva tri izbora koja su na liniji individualističkih vrijednosnih orijentacija.

¹ Više o tome u Lazić, Petrović, 2015.

Ništa manje nije značajan nalaz da na dominantni drugi klaster, u kome nijedna vrednosna orijentacija nije dominantna već je ona amalgam svih često i a često protivrječnih, otpada 49,1%. Na treći, koji karakteriše o nedostak jasnih vrijednosnih orijentacija kada je riječ o prođici i poslu, dolazi skoro četvrtina ispitanika (23,5%). Drugi klaster bi karakterisala vrednosna konfuziija, a treći vrednosno anomična stanja. Na taj način skoro se $\frac{3}{4}$ ispitanika nalaze se u vrijednosnom vakumu. To je očekivano ako postoji vrijednosno – normativna disonanca.

Treba zapaziti da je analiza kulturnih praksi takođe pokazala njihovu izmiješanost i konfuziju, iako u manjoj mjeri, jer u cjelini naši nalazi vezani za kulturne prakse ipak prvenstveno idu u prilog ukupnom Burdijeovom teorijskom nasljeđu (Burdije, 2013; Bourdieu and Passeron, 1977; Bourdieu, 1986; Bourdieu, 1987; Bourdieu, 1990; Bourdieu, 1997; Bourdieu, 1998; Bourdieu, 1991) dok se za analizu vrednosnih orijentacija to ne može reći, već idu više u prilog teoretičarima omnivora (Peterson, 2005; Peterson, 1997).

Na kraju, još jedanput treba napomenuti, da je u istraživanju svakodnevnog života i stilova života, važno u istraživačkom dizajnu uzeti u obzir kulturno-istorijski (Fishman and Lizardo, 2013) i antropološki kontekst (Nakassis and Searle, 2013).

L i t e r a t u r a

- Barnes, S. H., Kaase, M., Allerback, K. R., Farah B., Heunks, F., Inglehart, R., Jennings, M. K., Klingemann, H. D., Marsh A., and Rosenmayr, L. (1979) *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, CA: Sage Publications
- Bešić, M. (2006) *Rodni odnosi u savremenoj crnogorskoj porodici*. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.
- Bourdieu P (1986) The forms of capital. In: Richardson J (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, NY: Greenwood, 241–58.
- Bourdieu P (1987) What makes a social class. *Berkeley Journal of Sociology* 32: 1–18.
- Bourdieu, P. (1990) *In Other Words: Essays towards a Reflexive Sociology*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1991) „First Lecture. Social Space and Symbolic Space: Introduction to a Japanese Reading of Distinction“. *Poetics Today* 12: 627–38.
- Bourdieu, P. (1997) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1998) The myth of globalization and the European welfare state. In: Bourdieu, P. *Acts of Resistance*. Cambridge: Polity, 29–44.
- Bourdieu, P. and Passeron, J. (1977) *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Burdije, P. (2013) *Distinkcija. Društvena kritika suda*. CID, Podgorica.
- Di Maggio, P. (1997) Culture and Cognition. *Annual Review of Sociology* 23(1): 263–87.
- Đukanović, B., Bešić, M. (2000) *Svjetovi vrijednosti*. CID, Podgorica.
- Đukanović, B., Bukelić, J., Dimitrijević, I., Stojović, Z., Knežević-Tasić, J., Bešić, M. (2001), *Iluzija stvarnosti. Alkohol i droge*. CID i SoCen, Podgorica

- Đukanović, B., Kuzmanović, B., Lazić, M., Bešić, M. (2001), *Nacija i država*. CID i SoCen, Podgorica.
- Fishman, M. R., Lizardo, O. (2013) How Macro-Historical Change Shapes Cultural Taste: Legacies of Democratization in Spain and Portugal. 78(2) 213-239. American Sociological Association.
- Hitlin, S. (2008) *Moral Selves, Evil Selves: The Social Psychology of Conscience*. New York: Palgrave MacMillan.
- Hitlin, S. and Piliavin, J. A. (2004) Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology* 30(1): 359–93.
- Ignatow, G. (2009) Culture and Embodied Cognition: Moral Discourses in Internet Support Groups for Overeaters. *Social Forces* 88(2): 643–69.
- Joas, H. (2000) *The Genesis of Values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johnson, K. M., Iyer R., Wojcik S.P., Vaisey S., Miles A, Chu V. and Graham J. (2014) Ideology-Specific Patterns of Moral Indifference Predict Intentions Not to Vote. *Analyses of Social Issues and Public Policy* 14(1): 61–77.
- Kuzmanović, B. (1995) Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja*, 7, 17-47
- Lamont, M. (1992) *Money, Morals and Manners: The Culture of the French and American Upper-middle Class*. London: University of Chicago Press.
- Lazić, M., Petrović, I. (2015) *Strukturalne i vrednosne promene u Crnoj Gori u periodu postsocijalističke transformacije*. CANU, Podgorica, rukopis.
- Miles A. and Vaisey S. (2014) *Comparing Alternate Theories of Moral Influence on Political Outcomes: A Research Report from the Measuring Morality Project* (http://kenan.ethics.duke.edu/attitudes/files/2014/02/20140217_Research.Report.Morality.Politics.)
- Miles, A. (2014) Addressing the Problem of Cultural Anchoring: An Identity-Based Model of Culture in Action. *Social Psychology Quarterly* 77(2): 210–27
- Nakassis, C., Searle, G. L. (2013) Introduction: Social value projects in post-liberalisation India. *Contributions to Indian Sociology* 47, 2, 169-183.
- Peterson, R. A. (1997) The rise and falloff of highbrow snobbery as a status marker. *Poetics*. 25, 75-92.
- Peterson, R. A. (2005) Problems in comparative research. The example of omnivorousness. *Poetics*. 33, 257-282.
- Schwartz, S. H. (2010) Basic Values: How They Motivate and Inhibit Prosocial Behavior. Pp. 221–42 u *Prosocial Motives, Emotions, and Behavior*, edited by M. Mikulincer and P. R. Shaver. Washington, DC: American Psychological Association.
- Schwartz, S. H. (2012) An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture* 2(1) (<http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116>).
- Swidler, A. (1986) Culture in Action: Symbols and Strategies. *American Sociological Review* 51(2): 273–86.
- Vaisey, S. and Miles A. (2014) Tools from Moral Psychology for Measuring Personal Moral Culture. *Theory and Society* 43(3–4): 311–32.